

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Ігнатуша Олександр Миколайович

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА /1917-1930 рр./

Спеціальність 07.00.02 - Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя - 1993

AB 27.847

Робота виконана на кафедрі історії Росії Харківського державного університету

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Кучер О.О.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Терещенко Ю.І.
кандидат історичних наук, доцент
Руденко М.С.

Провідна організація - Донецький державний університет

Захист відбудеться "24" Вересня 1993 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої ради К.068.52.03 по присудженню
наукового ступеня кандидата історичних наук при Запорізькому
державному університеті /адреса: 330055, м.Запоріжжя, вул.Жуков-
ського, 66, к.У, акт. зал/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Запорізького державного університету

Автореферат розіслано "20" серпня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

С. М. Тимченко

С.М. Тимченко

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Характерною рисою сучасності, наслідком демократичних процесів в Україні є переосмислення ролі церкви в житті суспільства. На противагу недавнім стереотипам утверджується погляд на неї, як на важливий, невід'ємний елемент загальнонаціонального буття.

Після десятиліть замовчування та вкрай політизованого підходу робляться перші спроби заповнити штучно створений вакуум щодо історії багатьох конфесій. Передусім увага звертається на релігійні об'єднання, які справляли найпомітніший вплив на духовне життя суспільства - Руську православну церкву /РПЦ/, Українську греко-католицьку церкву, Українську автокефальну* православну церкву /УАПЦ/. При цьому науковці виняткового значення надають першим десятиліттям ХХ ст., коли відбулися глибокі ідейно-теоретичні і організаційні зміни у розвитку православ'я. Саме тоді - в 1921 році - виникла та впродовж 20-х рр. діяла Українська автокефальна православна церква, історія якої в Україні досьогодні залишається практично незною.

Наукову думку стимулює складна релігійна ситуація в Україні. Відновлюють діяльність та з'являються нові віросповідання, яких вже налічується до шестидесяти. Серед них - відроджена Українська автокефальна православна церква. Їх становлення не проходить без ускладнень та непорозумінь з іншими церквами, владними структурами, атеїзованою громадськістю. Нерідко воно загострюється спалахами боротьби із застосуванням силових методів, конфронтацією. Конфлікти, у які втягуються найбільші конфесії, порушують громадянський мир у суспільстві, гальмують процес національного відродження. Такі обставини вимагають пошуку шляхів до єдності, до національної злагоди.

Дослідження та популяризація історії кожної конфесії /і в першу чергу протиборних/ були б реальними кроками до діалогу та порозуміння між церквами, стабілізації суспільства взагалі. Не випадково науково-практична конференція "Релігія і церква в суспільно-політичному і духовному відродженні України" /Київ, квітень 1993 р./ прийняла ухвали про необхідність дослідження проб-

* з грецької: "Автос" - сам, "кефалі" - голова; адміністративна незалежність православних церков.

лем історії кожної з церков, існуючих в Україні, наголосила на доцільності створення спеціального центру релігієзнавчих досліджень. Створено Українську асоціацію релігієзнавців, яка поставила собі за мету сприяти вивченню українського православ'я: його сутності, особливостей, історії.

В цих умовах ґрунтовний аналіз історичного минулого УАПЦ, яка знову стала важливим фактором суспільного розвитку України, сприяв би усвідомленню певних практичних уроків і допомагав би уникненню нових помилок.

Усе це визначає актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Об'єктом дослідження є процес створення та розвитку Української автокефальної православної церкви, рух за організацію якої широко розгорнувся в Україні після Лютневої 1917 р. революції і привів у 1921 р. до оформлення цілком самостійної релігійної інституції. Церква проіснувала в умовах радянської влади до 1930 р., коли змушена була припинити діяльність під тиском держави.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з лютого 1917 р., коли почалося стрімке зростання автокефального руху, до початку 1930 р., коли УАПЦ оголосила про свою самоліквідацію.

Стан наукової розробки проблеми. Перші публікації, у яких простежувалася активізація автокефального руху в Україні після Лютневої революції, з'явилися вже в 1917 році. Це були статті в періодичній пресі, автори яких описували становище у православ'ї, підбивали підсумки та аналізували перспективи росту національного руху в його середовищі, пропагували чи критикували ідеї самостійної православної церкви.

Із завершенням створення УАПЦ в 1921 р. було надруковано низку статей та брошур, у яких вже цілісно оглядалися історія її виникнення, організаційні засади, характер діяльності¹.

1. Сухопльов І. Майський Собор автокефалістів Киевщини 1921 г. // Антирелігійозна пропаганда: Сб. матеріалів. - Харків, 1922. - С. 149-155; Його ж. Українське автокефальне движение // Партийний работник. - 1922. - № 10. - С. 20-26; Його ж. Українські автокефалісти. - Харків, 1925; Блакитний В. Українська автокефальна церква та її попередники /Популярний історичний начерк/. - Харків, 1923; Мизерницький. Церковное движение на Украине // Коммунист. - 1923.- № 1. - С. 31-40.

Поява таких публікацій була спричинена політичними мотивами, в основі яких лежало прагнення офіційної влади обмежити діяльність національної церкви, що в свою чергу пояснювалося нетерпимістю державної ідеології до релігії та несанкціонованих більшовицькою партією проявів національного руху. Саме тому авторами цих праць були партійно-державні діячі різних рангів, а їх статті та брошури мали чітко виражений політико-пропагандистський характер та антиавтокефалістську спрямованість. З позицій більшовицької ідеології та під впливом настанов ЦК КП/б/У Українська автокефальна православна церква розглядалася як утворення, що "під виглядом організації церкви" намагається "підготувати ґрунт для боротьби української буржуазії за владу над робітниками й селянами"¹.

Вкрай необ'єктивно пояснювалися причини виникнення автокефальної церкви: підступами розгромлених у громадянській війні "буржуазно-націоналістичних сил". Недооцінювалася соціальна база церкви, однобоко, з "класових позицій" розглядалися її взаємини з владою. Національно-культурний, духовний, історичний фактори її розвитку до уваги практично не бралися. Таку оцінку УАЩ давали всі офіційні автори, які писали про і проти неї в 20-х рр. Фабрикація в 1929 р. органами ДПУ політичного процесу так званої "Спілки визволення України" /СВУ/, в ході якого Українську автокефальну православну церкву було оголошено контрреволюційною антирадянською організацією, лише закріпила цю ідеологізовану точку зору².

Серед досліджень 20 - початку 30-х рр. помітно виділяється праця співробітника сектору атеїзму Українського філіалу Інституту марксизму-ленінізму Ю.Самойловича³ та її перероблене видання російською мовою⁴. Вона добре документована, менш тенденційна. Автор глибше за своїх попередників зрозумів причини, що привели

-
1. Блакитний В. Назв. праця. - С. 22.
 2. Ігнатюк Д. Українська автокефальна церква і "Союз визволення України". - Харків, 1930; Фаворский В. Украинская контрреволюция и автокефальная церковь // Антирелигиозник. - 1930. - № 4. - С. 14-22 та ін.
 3. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контрреволюції /Дослід з історії УАЩ/ // Революція й релігія. - Харків -К., 1930. - Кн. 2. - С. 198-302.
 4. Його ж. Церковь украинского социал-фашизма. - М., 1932.

до виникнення УАПЦ. При цьому він відзначає факт "войовничої русифікаторської діяльності московської церкви"¹ від часів Петра I й Катерини II та оцінює, як логічне, виникнення спротиву цій русифікації. Досить детально досліджується розвиток автокефального руху за часів громадянської війни та фактично вперше* оглядається історія цієї церкви до моменту її ліквідації.

Зовсім інакше оцінюється УАПЦ в публікаціях її фундаторів². Митрополит Василь Липківський, В.М.Чехівський, автори колективної "Історичної записки про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефалії", характеризували її більш цілісно - як природне явище в духовному житті українського народу. Тому і історію становлення автокефальної церкви вони розглядали в контексті відродження української культури, національного відродження.

В ширшому хронологічному діапазоні, ґрунтовніше, хоча й не без суб"єктивізму, розглядається історія Української автокефальної православної церкви в праці митрополита Василя Липківського, яку він завершив наприкінці 1930 р.³

Тезу про історичну зумовленість усамостійнення церкви в Україні поділяли і учасники обновленського руху в православ'ї⁴. Називаючи орієнтовні цифри прихильників УАПЦ /що суперечили державній статистиці, яка, до того ж, приховувалася/, вони одними з перших у літературі показали широку соціальну базу цієї церкви.

-
1. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції. - С. 205.
 - * Праця Ю.Самойловича була написана напередодні фабрикації процесу СВУ і лише в ході видання доповнена його матеріалами.
 2. Чехівський В. За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми. - К., 1922; Липківський В. Православна Христова церква українського народу // Церква й Життя. - 1927. - № I; Історична записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефалії // Там же. - № 2-3.
 3. Липківський В., митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ УП. Відродження Української Церкви. - Вінніпег. - 1961.
 4. Кречетович И., архиепископ. Происхождение и сущность самосвящества липковцев. - Харьков, 1925; Покровский А. Автокефалия Православной Церкви на Украине // Український Православний Благовісник. - 1925. - № 14-18.

У 30-х рр. дослідження історії УАПЦ було фактично припинено. Лише кількома рядками про неї згадується в публікаціях, присвячених надуманому "викриттю контрреволюційності релігійних організацій" та боротьбі з так званим "буржуазним націоналізмом"¹.

Однак за межами УРСР Українська автокефальна православна церква залишається в центрі історичних досліджень. В працях західноукраїнських істориків та істориків-емігрантів О.І.Лотоцького, В.К.Липинського, А.Річинського, Д.І.Дорошенка, присвячених вивченню української релігійної думки, висвітлювалися історичні аспекти формування її самобутності, досліджувалися канонічні підстави автокефалії, оглядалися закономірності історичного шляху УАПЦ². Ця традиція була продовжена і після Другої Світової війни, підтримана новою хвилею еміграції з України. До середини 60-х рр. в Західній Німеччині, США та Канаді було передруковано вищезгадані праці митрополита Василя Липківського, підготовано видання документів УАПЦ 1921 р., опубліковано низку статей та монографій³.

На Україні в ці роки ніяких зрушень у дослідженні історії УАПЦ не відбувалося. Десталінізація суспільства в часи хрущовської "відлиги" не змінила світоглядних основ радянської історіографії.

-
1. Ярославский Е. Против национализма, против религии. - М.- Л., 1931; Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет /1917-1932 гг./.- М., 1932 та ін.
 2. Див.: Лотоцький О. Автокефалія: У 2-х т. - Варшава, 1935 - 1938; Липинський В. Церква й релігія в історії України. - Львів, 1933; Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. - Володимир-Волинський, 1933; Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940.
 3. Явдась М., протоієрей. Українська Автокефальна Православна Церква. Документи до історії УАПЦ. - Мюнхен - Інгольштадт, 1956; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.-Нью-Йорк - Баунд-Брук. - Т.IV, ч.І. - 1961; - Т.IV, ч.2. - 1966; Wocіurkiw B. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922-1929 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. - New York, 1961. - Vol. IX, No. 1-2. - P. 41-74.

Відновлення уваги до проблематики сталося лише на початку 70-х рр. в умовах загострення кризи політичної системи СРСР, нагнітання нетерпимості до інакомислення. Це не могло сприяти поглибленню досліджень. Збереглися їх тенденційність та пропагандистський характер. Ідейним стрижнем нових публікацій знову стала "критика реакційної суті буржуазного націоналізму" а згодом - "викриття буржуазних фальсифікацій" національної політики та становища релігійних організацій в Радянському Союзі¹. Минуле УАПЦ було використано як історичний "аргумент" в ідеологічній полеміці із Заходом. Показово, що серед авторів публікацій були професійні чекісти - офіцери КДБ. Наприклад, С.Т.Карін /Даниленко/² свого часу був завідувачим антирелігійним відділом ДПУ УСРР і безпосередньо займався справами ліквідації УАПЦ. Тому не випадково, домінуючими в цих публікаціях залишилися застарілі звинувачувальні мотиви.

З наближенням тисячолітнього ювілею хрещення Русі на сторінках "Богословських праць" Московського патріархату передрукували виразно антиавтокефалістську роботу, написану ще у 20-х рр. єпископом української обновленської церкви Лолієм /Дрєвським/³. Щодо фундаментальних історичних видань Руської православної церкви, то в них історія УАПЦ згадувалася лише побіжно. Вона оцінювалася як прикрий маловартісний епізод в історії російського православ'я серед низки численних "розколів та безчинств" "бунтівних кліриків", інцидент, спровокований "сепаратистськи настроєними групами українського духовенства"⁴.

-
1. Ільницький М. Автокефалізм без мантиї // Жовтень. - 1972. - № 5. - С. 122-125; Авузяк В.В., Бичатін В.Д. Українська автокефалія на службі буржуазного націоналізму // Питання атеїзму. - Вип. II. - К., 1975. - С. 133 - 138; Дмитрук К.Є. Кому служили й служать зрадники з так званої автокефалії. - К., 1977
 2. Даниленко С.Т. Амвоны черной жи // Атеистические чтения. - Вип. ІО. - М., 1979. - С. 57-70.
 3. Лоллий /Дрєвский/, єпископ. Украинская лжеиерархия. /Липковщина/ // Богословские труды. - М., 1978. - Сб.18.- С.136-179.
 4. Московский Патриархат. 1917-1977. - М., 1978; Русская Православная Церковь. - М., 1980; Русская Православная Церковь. 988-1988. - Вип.2. - Очерки истории. 1917-1988. - М., 1988

Подібна, зорієнтована на російське православ'я, точка зору і ярликівість оцінок продовжувала експлуатуватись і офіційною радянською історіографією до кінця 80-х рр.¹.

Тільки 1989 р., вперше за довгі роки, історія УАПЦ стала предметом спеціального дисертаційного дослідження². Проте дисертантка - Н.П.Бевзюк - не запропонувала концептуальних змін у розгляд проблеми.

1989 р. став переломним для української історіографії УАПЦ. В результаті горбачовської політики перебудови ослабли лещата адміністративно-командної системи, активізувався національний рух в Україні. Було створено ініціативний комітет відновлення Української автокефальної православної церкви. Реабілітація жертв політичного процесу так званої СБУ дала можливість опублікувати перші статті, автори яких намагалися подати історію УАПЦ без ідеологічних упереджень³. Зняття бар'єрів для обміну інформацією із зовнішнім світом відкрило шлях на Україну новітнім зарубіжним публікаціям⁴, і стимулювало проведення вітчизняних досліджень. У 1990-1993 рр. істориками, філософами, філологами, діячами церкви починають опрацьовуватись окремі аспекти минулого автокефальної церкви /головним чином стосунки з владою, національний характер/⁵,

1. Клерикальний антисоветизм: система идеологических диверсий. - К., 1984; Русское православие: веки истории. - М., 1989 та ін.
2. Бевзюк Н.П. Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны: образование и деятельность: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Одесса, 1989.
3. Савцов В. Злочин, якого не було // Рад. Україна. - 1989. - 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня та ін.
4. Бурко Д., протопресвітер. Українська Православна Церква - вічне джерело життя. - Саут Баунд-Брук, 1988; Воронин О. Коротка історія Української Православної Церкви. - Саут Баунд-Брук, 1989; Його ж. Автокефалія Української Православної Церкви // Літ. Україна.- 1991. - 10, 17 жовтня, 14, 21 листопада, 5, 12, 19, 26 грудня; 1992. - 1 січня.
5. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. - № 5. - С. 19-24; Ісиченко Ю. Українське православ'я: час вибору // Прапор. - 1990. - № 12. - С. 136-152; Свєрстюк Є. Я приніс гілку терну // Слово. - 1990. - № 14; Зінченко А. "Це влада не від Бога, а від дракона". ДДУ-НКВС проти

ведуться регіональні та краєзнавчі дослідження¹, вивчається життєвий шлях та оцінюється внесок діячів церкви у її розвиток². Проте до ґрунтового комплексного вивчення історії автокефальної церкви 1921 р. справа в Україні іще не дійшла.

Таким чином, в умовах надмірної ідеологізації, штучних адміністративних перепон та відсутності свободи совісті в радянському суспільстві історія УАПЦ в Україні вивчалася епізодично і вкрай однобоко. Обійденим увагою залишилося широке коло проблем, пов'язаних із аналізом соціально-політичних, канонічних, історико-культурних, психологічних аспектів створення, практики, еволюції та ліквідації УАПЦ. Потребують ґрунтового дослідження характер та особливості українського автокефального руху перших десятиліть ХХ ст., соціальний склад віруючих та географія поширення УАПЦ, її взаємини з іншими конфесіями та організаційне становище самої церкви, вплив на її розвиток тоталітарної державної системи.

Мета дослідження. Автор ставить перед собою мету в контексті суспільно-політичних впливів на православну церкву проаналізувати процес становлення УАПЦ та її історичний шлях.

Виходячи з поставленої мети, автор прагне вирішити такі завдання:

- з'ясувати історичні передумови руху за автокефалію православної церкви в Україні;
- проаналізувати особливості цього руху в історичній ретроспективі;
- показати ставлення впливових громадсько-політичних течій, партій та об'єднань, а також різних політичних режимів, що по чергово перебирали владу на Україні протягом революції 1917 р. та громадянської війни, до питання автокефалії;
- висвітлити державно-правове становище Української автоке-

-
1. Зінченко А. Подільська сторінка відродження національної церкви // Сучасність. - 1992. - № 10. - С. 91-97; Симоненко В. Автокефальна церква на Ніжинщині // Наша Віра. - 1993. - № 2, II-12; Матюшенко І. Відродження й життя Української Автокефальної Православної Церкви в Січеславщині // Там же. - № 3, 4 та ін.
 2. Білокінь С.І. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко // Україна. Наука і культура. - К., 1991. - Вип. 25. - С. 318-326; Його ж. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. - 1992. - № 4. - С. 27-34.

фальної православної церкви протягом 20-х рр.;

- дослідити соціальну базу УАПЦ;

- прослідкувати динаміку розвитку та географію поширення цієї церкви;

- на тлі громадсько-політичних та внутріцерковних подій відтворити головні етапи історії автокефальної церкви: організаційне оформлення, діяльність, ліквідація.

Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності та історизму.

Джерельна база дисертації включає різноманітні за змістом і характером неопубліковані і опубліковані документи і матеріали.

Ключовими для аналізу історії УАПЦ стали ухвали її церковних соборів, які визначали основи організації церкви. Опубліковано лише окремі постанови Всеукраїнського собору православної церкви 1918 р., ухвали Київського єпархіального і Всеукраїнського соборів УАПЦ 1921 р. Значна частина документів названих соборів а також Всеукраїнського собору 1927 р. і регіональних /губернських, окружних/ церковних соборів /з"їздів/ УАПЦ зберігається в державних архівах України. Головним чином вони зосереджені в фондах Української автокефальної православної церкви /Ф.3984/, Міністерств віросповідань Української Народної Республіки /Ф.1072/ та Української Держави /П.Скоропадського/ /Ф.1071/, НКВС УСРР /Ф.5/, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів державної влади та управління України /далі - ЦДАВО України/. В них акумульовано різнобічну інформацію про всі сторони діяльності автокефальної церкви.

Значний масив джерел, які містять відомості про ставлення до УАПЦ послідовників традиційної Російської православної та обновленської церков, складають документи фондів духовних консисторій, семінарій, училищ, релігійних громад /Центральний державний історичний архів України, м.Київ; обласні архіви/. Цей комплекс доповнює фонд особистого походження одного з активних діячів українського обновленського руху архієпископа Йосипа Кречетовича в Центральному державному архіві Республіки Крим /Ф.540/.

Документи, які характеризують вплив радянської держави на автокефальну церкву - акти вищих органів державної влади та управління: ВУЦВКу, Раднаркому, НКЮ та НКВС УСРР - періодично публікувалися протягом 20-х рр. окремими збірниками.

Практичну діяльність по втіленню цих актів в життя дозволяє

простежити велика кількість джерел центральних та місцевих радянських органів: ВУЦВК /Ф.1/, РНК /Ф.2/, НКВС /Ф.5/, НКЮ УСРР /Ф.8/ /ЦДАВО України/, губернських, окружних, районних виконкомів Рад і їх відділів - юстиції, управління, адміністративних та ін. /обласні архіви/. Незначна частка цих документів опублікована в археографічних збірниках, присвячених різним етапам післявоєнної історії України.

В цих фондах, зокрема в документах адміністративних відділів НКВС, міститься цінний матеріал для аналізу соціального складу автокефальної церкви та кількісних показників її розвитку.

Матеріали архівних фондів склали фактологічну основу дисертації. Автором використано документи 79 фондів 13 центральних і обласних державних архівів.

Важливу групу джерел становить періодична преса.

Першочергове значення має церковна періодика¹, і передусім автокефалістська. Збереглися три номери журналу УАПЦ "Церква й Життя" /1927-1928 рр./, часопис "Церковне Життя" /1926/, виданий Діяльно-Христовою церквою, та два номери газети "Вісті Українського Православного Церковного Собору" /1918/. Зауважимо, що матеріали з історії УАПЦ подають також сучасні видання українських православних церков в Україні² та поза її межами³.

Українська преса 1917-1920 рр. допомагає відтворити лише період становлення УАПЦ⁴. Значно менше відомостей про автокефальний рух на сторінках монархічних та білогвардійських видань часів громадянської війни⁵.

-
1. Церковная газета /Харьков/. - 1906; Киевский православный вестник. - 1918; Голос православной Украины. - 1925; Український Православний Благовісник. - 1926 - 1927.
 2. Наша Віра. Всеукраїнська православна газета.
 3. Місія Православної України. Журнал Української Автокефальної Православної Церкви /Соборноправної/ в Америці й Європі /Мічиган, США/; Українське Православне Слово. Пресовий орган Української Православної Церкви в США /Баунд-Брук/ та ін.
 4. Нова Рада /Київ/. - 1917-1918; Народня Воля /Київ/. - 1917; Вісті з Української Центральної Ради у Києві. - 1917; Слово /Київ/. - 1918; Віра та Держава /Київ/. - 1918 та ін.
 5. Киевлянин. - 1917; Время /Симферополь/. - 1920; Приазовский Край /Ростов-на-Дону/. - 1919.

Найчисельнішу групу становить офіційна радянська періодика¹, і, зокрема, антирелігійні газети² і журнали³.

Аналізуючи наявні джерела, як архівні так і опубліковані, автор прийшов до висновку, що вони мають значний інформаційний потенціал, цілком достатній для того, щоб розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному дослідженні виникнення, організації, історичної долі УАПЦ.

Прослідковуються суспільно-політичні обставини, що визначали розкол у православ'ї в Україні, сприяли чи гальмували формування української автокефальної церкви.

Вперше в українській історіографії розглядається завершення організаційного оформлення УАПЦ в 1921 р. Досліджується динаміка та кількісні показники розвитку автокефальної церкви. Аналізується вплив на неї радянської політичної системи.

До наукового обігу введено неопубліковані документи УАПЦ та інших конфесій, що діяли на Україні в 20-х рр. а також державних структур різних рівнів.

Практичне значення дослідження. Фактичний матеріал та висновки, сформульовані в дисертації, можуть бути використані при написанні узагальнюючої історії УАПЦ, підготовці наукових і популярних праць, присвячених окремим аспектам її минулого та сучасного життя, розробці лекцій та спецкурсів з історії України і українського православ'я, зокрема.

За умов гострої міжконфесійної конфронтації в сучасній Україні, результати дисертаційного дослідження можуть бути враховані в практичній діяльності представників влади, духовенства, віруючих різних конфесій для пошуку взаєморозуміння та консолідації суспільства. Цьому б сприяло осмислення закономірностей і факторів розвитку внутріцерковних, міжцерковних, державно-церковних процесів в 20-і рр., засад організації та факторів росту УАПЦ.

Апробація роботи. З викладенням основних положень дисертації автор виступав на республіканських та регіональних наукових конференціях у Миколаєві /1989 р./, Горлівці /1990 р./, Запоріжжі

1. Комуніст /Харків/. - 1921-1930; Вісті ВУЦВК /Харків/. - 1921-1930.

2. Безбожник /Москва/. - 1925-1930.

3. Безвірник /Київ/. - 1923-1925; Безвірник /Харків/. - 1926-1930;

Антирелігійник /Москва/. - 1926-1930.

/1991 р./, Кам"янці-Подільському /1991 р./. Головні висновки знайшли відображення в опублікованих працях автора. На основі матеріалів дисертації підготовано і прочитано спецкурс для студентів історичного факультету Запорізького державного університету на тему: "Історія Української автокефальної православної церкви".

В основу структури дисертації покладено проблемно-хронологічний принцип, що дозволяє визначити історичні етапи будівництва УАПЦ та її характеристику як важливого явища духовної сфери українського суспільства 1920-х рр.

П. СТРУКТУРА І ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається із вступу, трьох глав, закінчення, приміток, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, наукова новизна і практична значимість дисертації. З'ясовується ступінь наукової розробки окремих аспектів, аналізуються типи та характер джерел, визначаються хронологічні рамки дослідження, його цілі і завдання.

У першій главі - "Історичні корені руху за автокефалію православної церкви на Україні" показується історична зумовленість розвитку українського автокефального руху.

Підкреслюється, що всередині церкви в Україні завжди генерувався опір асиміляторським впливам. Споріднений загальнодемократичному руху за національно-культурне і державне відродження, національний рух в православ"ї починає помітно зростати із середини XIX ст. На початку XX ст., в період загострення соціальних суперечностей і революції 1905 р., він поширився у вигляді руху за повернення до старого демократичного церковного устрою та запровадження національної мови в церкві. Його підтримують селянство, інтелігенція, нижчі ланки духовенства. Але масовим та організаційно міцним він ще не став. Пояснюються причини цього явища.

У другій главі - "Автокефальний рух на Україні в умовах революції та громадянської війни /1917-1920 рр./" аналізується розвиток цього руху з моменту його стрімкого зростання після Лютневої революції 1917 р. і до подій, які передували завершенню формування УАПЦ - умовно до кінця громадянської війни. Відповідно до змін військово-політичної обстановки і провідних тенденцій державної політики відбувалися серйозні зміни в автокефальному рухові. Беручи до уваги найсуттєвіші з них, умовно пов"язуємо їх

із початком Лютневої революції, політикою Директорії Української Народної Республіки у церковному питанні та радянської політики щодо церкви. Це і пояснює логіку побудови названої глави.

Спочатку досліджується розгортання змагань за автокефалію за часів Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського. З'ясовуються соціальна підтримка і масштаб цього суспільного явища. Прослідковується згуртування прихильників національних церковних реформ навколо ідеї скликання Українського церковного собору, створення перших автокефалістських об'єднань - "Братства воскресіння Христа" і "Тимчасової Всеукраїнської православної церковної ради". Аналізується робота трьох сесій Всеукраїнського собору 1918 р. та його головні рішення. Робляться висновки про суттєві державні впливи на церковнотворчі процеси, які то прискорювали, то уповільнювали розвиток автокефального руху протягом 1917 - 1918 рр.

Досліджується формування організаційних засад української національної церкви після акту проголошення автокефалії православної церкви Директорією Української Народної Республіки.

Аналізується діяльність Міністерства віросповідань і його співпраця з плеядою авторитетних культурно-громадських діячів, захоплених ідеєю національного відродження: В.О.Бідномом, Ю.Й.Сіцинським, В.К.Липківським, В.М.Чехівським та ін.

На конкретному матеріалі прослідковуються шляхи реформування церкви з метою наближення її до національних джерел: впровадження української мови в богослужінні, демократизація церковного управління, відновлення національних елементів в культовому будівництві, обрядовості тощо.

Разом з тим відзначається тенденція одержавлення церкви в УНР, звертається увага на прискорені темпи та революційні методи проведення реформ: наказовий стиль низки важливих заходів Директорії та Міністерства віросповідань, стислі строки впровадження новацій, порушення канонічних норм існуючої православної церкви.

Автор приходить до висновку, що політика Директорії консолідувала прихильників національного державницького руху навколо ідеї автокефалії, водночас поглиблюючи розкол між прихильниками та противниками національної церкви.

Окремо оглядається розвиток автокефального руху за радянської влади в роки революції та громадянської війни. При цьому, вплив радянської державної політики розцінюється як двоякий. З од-

ного боку декларованою рівністю усіх конфесій, а фактично – тактикою розколу РПЦ, держава об'єктивно сприяла поширенню автокефального руху. З другого боку – негативним ставленням до будь-якої релігії взагалі вона гальмувала автокефальний рух. Стримуючий вплив цього фактору на автокефальну церкву підсилювала радянська національна політика. Вона була в своїй основі русифікаторською та москвоцентричною, хоча й використовувала інтернаціоналістські гасла. Тому очевидна спорідненість національного церковного і державницького рухів закріплювала в уяві партійно-державного керівництва стійкий негативний образ автокефаліста як "петлюрівця" та політичного ворога.

Відзначаються якісні зміни, що відбулися в організації автокефального руху навесні 1919 р., пов'язані із заснуванням перших парафій майбутньої церкви та їх об'єднанням у всеукраїнську організацію, створенням керівного центру – Всеукраїнської православної церковної ради /ВЩПР/.

Автор вводить у науковий обіг фрагменти текстів статуту Всеукраїнської спілки православних парафій, церковного братства прихильників української православної церкви, що виникло в 1920 р. на Полтавщині. Аналізується зміст цих документів.

Прослідковується реакція управлінських структур та віруючих РПЦ на діяльність Всеукраїнської спілки православних парафій. Акцентується увага на тому, що консервативна позиція єпископату, його небажання рахуватись із запитами радикально орієнтованої на національне відродження частини православної церкви стимулювало розкол у православ'ї. Результатом посилення боротьби між тією частиною церкви, що йшла за ієрархами РПЦ та прихильниками національних церковних реформ стало їх організаційне розмежування. 5 травня 1920 р. Всеукраїнська православна церковна рада прийняла акт про непідлеглість Московському патріархату православних парафій Спілки і проголосила їх автокефалію.

Підводячи підсумок розгляду автокефального руху на Україні в 1917-1920 рр., автор зазначає, що саме у цей період він став реальною силою, котра, незважаючи на соціальні потрясіння, військово-політичне різновладдя, підготувала ґрунт для створення незалежної церкви у всеукраїнському масштабі.

У третій главі дисертації – "Українська автокефальна православна церква. Соціальні основи і фактори розвитку. 1921-1930 рр." автор намагається різнобічно оглянути УАПЦ як релігійну інститу-

ців та історичне явище: канонічну і організаційну самотність, кількісний склад і соціальний тип віруючих, місце серед інших православних церков в Україні, вплив на неї державної антицерковної політики.

На фоні розгортання підготовки та роботи Київського єпархіального /травень 1921 р./ та Всеукраїнського /жовтень 1921 р./ церковних соборів, характеризуються об'єктивні труднощі, що стримували розвиток автокефального руху та оцінюються канонічні підвалини УАПЦ 1921 р.: українізація, соборноправність, відокремлення церкви від держави.

Звертається увага на радикальні методи, революційну фразеологію і радоправну структуру відродженої церкви, що дозволяє дисертантові робити висновок про значний вплив на ідеологію УАПЦ радикальних громадсько-політичних рухів ХХ ст. і констатувати в ній виразні елементи новаторства, схожого обновленському.

Запровадженням національної мови в Святому Письмі та богослужінні, УАПЦ повторювала шлях Реформації. Канонічні новації УАПЦ: доцільність зміни церковних канонів на вимогу часу, доступ в архієрейський сан одруженим єпископам і мирянам, дозвіл духовенству в позабогослужбовий час носити цивільний одяг, стригти волосся підкреслювали цю схожість з протестантизмом.

Разом з тим, залишаючи незмінними православні догмати, УАПЦ розвивалась у річищі православної ідеології.

Погоджуючись до певної міри з оцінкою, зробленою Мішелем Д'Ербіні, щодо ранньої УАПЦ, як оригінальної суміші православ'я, протестантизму, українського націоналізму й соціального радикалізму, дисертант підкреслює, що в цій суміші чітко проглядається домінанта національного чинника. Приймаючи до уваги реальний історичний контекст /бездержавність України, невпинний інонаціональний москвоцентричний тиск імперських структур на різні сфери українського суспільного життя/, дисертант пояснює, що новації української церкви були викликані не суто церковними інтересами, а загальнонаціональною потребою звільнення народу від дискримінаційного антиукраїнського пресу.

Важливе значення надано розгляду динаміки розвитку автокефального руху та з'ясування соціального складу УАПЦ.

Пояснюється складність виявлення кількісних показників розвитку української автокефальної церкви. Вказується на відсутність джерел, що давали б цілісну характеристику соціального складу

УАПЦ, фрагментарність наявних матеріалів, суб"ективність облікових даних.

Простежується динаміка змін в чисельності парафій та ієрархії УАПЦ, розглядається географія поширення автокефального руху. Матеріал зведено у таблиці, що подаються у примітках.

Стверджується, що число парафій УАПЦ, досягши показника I 100 - I 200, трималося на ньому, з незначними змінами, до саморозпуску церкви. Число священнослужителів УАПЦ досягло цифри 1500, єпископів - 31, дорослого віруючого населення - 1,5 - 2 млн. чол. Районами найбільшого поширення парафій УАПЦ були Київщина, Поділля, Полтавщина, Волинь, Чернігівщина. На Слобожанщині та Півдні України автокефальний рух проявив себе слабкіше, не змігши подолати упередженість державних властей, опір РПЦ, а пізніше і обновленської церкви.

Аналізуючи архівні джерела автокефальної церкви і адміністративних радянських органів, дисертант приходить до висновку про переважний селянський склад парафій УАПЦ. Це відповідало соціальної структурі населення України 1920-х рр. Звертається увага на значне представництво в громадах УАПЦ української інтелігенції, робітників, домогосподарів, що говорить про широку соціальну базу цієї церкви і є додатковим аргументом на користь загальнодемократичного характеру українського національного руху в православ'ї.

Звертаючись до характеристики політичної обстановки, в якій розгорталася діяльність УАПЦ протягом 1920-х рр., автор зазначає її як досить негативну. Доводиться, що політика радянської влади щодо названої церкви, з моменту її організаційного оформлення в окрему конфесію/1921 р./ мала виразне антиавтокефалістське спрямування. Протягом 1920-х рр. на різних рівнях державної влади посилюється політичний і адміністративно-правовий нажим на УАПЦ.

Конкретними наслідками цього тиску були поглиблення внутріцерковного розколу, зміни в церковному керівництві, "чистки" серед духовенства, нарешті, вимушений "саморозпуск" церкви. Ліквідація УАПЦ оцінюється як неминучий результат тотального наступу адміністративно-командної системи на українізацію та духовну свободу суспільства взагалі.

У закінченні підбиваються підсумки дослідження, формулюються загальні висновки.

Основні положення дисертації викладені в слідуючих публікаціях автора:

1. Суспільно-політичний рух в православній церкві на Україні в роки революції та громадянської війни // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. 7-9 июня 1989 г., г.Черновцы. - К., 1989. - С. 333-335.

2. Православная церковь на Украине в борьбе против революционного движения /начало XX в. - 1917 г./ // Вопросы истории СССР. Республ. междуведомств. научн. сб. - Харьков, изд-во при Харьковском государственном университете. - Вып. 34, 1989. - С. 120-128.

3. Українська автокефальна // Вітчизна. - 1989. - № 12. - С. 166-175 /в співавт./.

4. Советская историческая литература о православной церкви на Украине в 1917-1920-х гг. // Вопросы истории СССР. Республ. междуведомств. научн. сб. - Харьков, изд-во при Харьковском государственном университете. - Вып. 35, 1990. - С. 11-18.

5. Православна церква на Україні в 1920-х рр. // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. Тези У суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р. м.Київ. - К., 1990. - С. 80-83.

6. Православна церква на Україні в період першої російської революції // Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления. Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции. 18-20 декабря 1990. - Т.П. - Горловка, 1990. С. 58-59.

7. Національний рух за реформування православної церкви на Україні напередодні Жовтневої революції // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. Матеріали Республіканської науково-теоретичної конференції 8-10 січня 1991 р. м.Запоріжжя. - К. - Запоріжжя, 1991. - С.39-41.

8. Українська автокефальна православна церква в умовах на-ростання адміністративно-політичного тиску /1921-1930 рр./ // У Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України" /жовтень 1991 р./ Тези доповідей та повідомлень. - К. - Кам"янець-Подільський, 1991. - С. 359-361.

9. Соціальний склад Української автокефальної православної церкви /1921-1930 рр./ // Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези УІ республіканських суспільно-політичних читань 22-25 травня 1991 р. м.Новгород-Сіверський. - К., 1991. - С. 99-101.

10. Чи діяла автокефальна церква в Запоріжжі ? // Запоріжжя в історії та культурі. Тези доповідей та повідомлень Республіканської наукової конференції. - Запоріжжя, 1991. - С. 35 - 37 /в співавт./.

11. До історії Української автокефальної православної церкви /1921-1930 рр./ // Питання історії СРСР. Республ. міжвідомч. наук. зб. - Харків, вид-во "Основа" при Харківському державному університеті. - Вип. 36, 1991. - С. 47-54.

12. З історії автокефалії на Україні. Запоріжжя // Наша Віра. - 1993. - № II-12.

Підп. до друку 16.08.93 р. Формат 60x84 I/I6

м.Запоріжжя, АК облдержархіву, зам. № 3 , тир. 100
вул. Українська, 48

Ab 27.847

AB 27.847